

Gorag serişdeleri

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Gorag serişdeleri

GORAG SERIŞDELERI

■ Kelläni goraýjy serişdeler

Tuwulga we sowut geýnen söweşjeň esgerler goşuny sarsmaz bulut kimin süýşüp barýar(1).

Ferdöwsi (X a.)

Ýüň (keçe), gaýyş we deri (bagana) başgaplary kelläni goraýjy serişdeleriň iň ilkinji görnüşleri bolupdyr. Ilkinji metal tuwulgalaryň şekiliniň nähili bolandygyny aýtmak kyn. Esasan, Orta Aziýada we Eýranda bolup geçen wakalardan habar berýän ''Awesta'' ''ýokarsy çüri'' (megerem, şol döwürde has giňden ýaýran) tuwulganyň bolandygyna şaýatlyk edýär(1). Ýokarsy çüri metal tuwulga Orta Aziýanyň ýerli ilaty □ saklaryň gündeki ýüň (keçe) telpeğine meňzeş nusga hasaplanýar. Şeýle tuwulgalar ahemenileriň esasy bölegi saklardan düzülen atly goşuny şekillendirilen suratlarda duşýar(2).

Türkmenistanyň parfiýa döwür ýaşaýjylarynyň tuwulgalary köpdürli bolupdyr: ellin (beotiýalylaryň □ ''döwükli'' we grek □ bakteriýalylaryň □ giň etekli); maňlaýy ýasy metal bilen örtülen başlyklar; direg sütünli (gupba şekilli □ ýokarsy çüri, ýumurtgapisint, burunlykly we gulakly, ''ýapbaşyk'' görnüşli); ýarymtegelek we ýarymsüýnmek şekilli söweş kellekileri (bütewi demir, şeýle hem direg sütünli ýüň we gaýyş); süýnmek we ýeňse bölegi insiz; ýüzükli (maskaly) tuwulgalar; ýasy böleklerden gurnalan tuwulgalar W. P. Nikonorowyň pikirine, şu tuwulgalaryň birinji görnüşe degişlilerinden başgasynyň gelip çykyşyny ýerli ''turan'' dünýäsi bilen baglanyşdyrmak bolar''(3).

Megerem ''ellin'' tuwulgalary miladydan öňki II-I asyrlarda parfiýaly serkerdeleriň arasynda ulanylyp başlapdyr(4). Grek

tuwulgalarynyb nusgawy görnüşleri bilen bir hatarda, garyşyk (gibrid) usulda ýasalan önümlerem ýaýrapdyr. Meselem, Köne Nusaýdan tapylan parfiýaly esgeriň toýun kellesi tuwulganyň, ine, şeýle görnüşini ýüze çykarýar: ýokarsy ellips şekilli, uzaboýuna edilen uly kekeji bar, etekleri gytaklaýyn sallanyp dur, ýüzüne ýyldyrym topbagy şekilindäki nyşan çekilen duluklyklary bar(5). Ýöne parfiýalylaryň ýokary gatlak wekilleri metal eginlikli we ýokarsy çüri, ýalpyldaýan tuwulga geýipdir(6).

Parfiýalylaryň ýokarsy jaň şekilli we gyrasy egrelip duran tuwulgalary olaryň garyndaş skif-sarmat taýpalaryna geçýär(7). Mahlasy, Merkezi Aziýada tuwulganyň direg sütünli, ýokarsy ýumutga şekilli ýa-da çüri (konus şekilli) görnüşleri has giňden ýaýrapdyr. Şeýle tuwulganyň direg sütünleri metal halka berkidilen we ýokarlygyna uzaýan birnäçe gapyrgadan ybarat bolupdyr. Gapyrgalar tuwulganyň depesinde birleşipdir. Olaryň orta bilinde ýene-de iki halka goýlup berkidilipdir. Direg gapyrgalarynyň üstünden demriň ýasy ýuka bölekleri çüýlenipdir(8).

Parfiýa eýýamyndan soňky döwürde, Ýaponiýadan tä Merkezi we Günbatar Ýewropa çenli bolan uly giňişligiň çäginde, tuwulganyň has amatly görnüşleriniň gözlegi dowam edýär. Tuwulganyň täze görnüşleri we nusgalary peýda bolýar, köne nusgalarynyň ýasalyş usullary kämilleşdirilýär. Şol döwrüň Aziýa tuwulgalarynyň ýedi görnüşini tapawutlandyrmak mümkin(9):

I görnüş. Maňlaýy ýasy we depesi zömmek täçli (iki nusga □ ýeňsesi bagjykly, gulagy we ýeňsani ýapýan örtünjeli; metal eginlikli, bütewi). Täjiň teňňe şekilli, dikligine berkidilen, ýasy metal böleklerinden ybarat ýa-da ýumşak ýerligiň ýüzüne tegelek metal bezegleri berkidilen, şeýle hem galyň gaty gaýyş böleginden edilen görnüşleri bolupdyr.

II görnüş. Ýokarsy gupba şekilli tuwulgalar □ ýokarsy daralýan (inçelýän) ýasy metal (ýa-da gaýyş) böleklerinden ybarat bolupdyr. Bölekler biri-birine kemerler ýa-da berçin arkaly birleşdirilipdir. Şeýle tuwulgalaryň depesi tekiz ýa-da güberçek tegelek şekilli bolupdyr (nusgalary: ýokarsy çüri;

ýokarsy ýumurtga şekilli güberçek; ýokarsy ýarymtegelek güberçek; ýokarsy gupba şekilli).

III görnüş. Direg sütünli tuwulgalaryň nusgalary: a) ýokarsy gupba şekilli depesindäki täjine ýekeje ýasy metal bölegi berçinlenipdir; b) ýokarsy biri-birini kesip geçýän iki ýa-da dört sany metal zolagyndan ybarat bolupdyr we şol zolaklaryň ýokarky uçlaryny birleşýän ýerinde tegelek halka emele gelipdir.

IV görnüş. Ýokarsy bütewi gupba şekilli tuwulgalar. Bu görnüş III-IV asyrlarda örän seýrek duşýar. Şeýle tuwulgalar eftalylarda (abdallarda), teňňe şekilli metal eginliklerine bolsa hytaýlylarda duş gelindi.

V görnüş. Esasan, ýasy metal böleklerinden lamellýar usulynda ýasalan tuwulgalar ýumşak ýerligiň üstünden insiz metal ýa-da gaýyş bölekleri tikilip, ýokarsy çüri ýa-da tegelek (kähalatlarda, gulakly) başlyklar görnüşine getirilipdir. Olar esgeriň kellesini we boýnuny ýapypdyr.

VI görnüş. Iki hatar ýasy metal böleklerinden lamellýar usulynda ýasalan, ýokarsy gupba şekilli tuwulgalar.

VII görnüş. Direg sütünli ýasy metal örtükli tuwulgalar. Şeýle tuwulgalaryň ýokarsy direg gapyrgalarynyň aralyklarynda berçinlenen trapesiýa (iki tarapy ýapgyt) kiçeňräk ýasy metal böleklerinden ybarat bolupdyr. Tuwulgalaryň ýokarda ýatlanyp geçilen görnüşleriniň köpsanly ýerli nusgalary bolupdyr. Olar dürli ýerlerden, köplenç, belli bir kesgitlenen ýerlerden gelip çykypdyr. Ikinji we üçünji görnüşlere girýän tuwulgalary ýaýradyjylaryň parfiýalylar we sarmatlar hasaplanýandygy anykdyr(10). V X asyrlarda Merkezi Aziýanyň bütin çäginde tuwulganyň gadym döwürlerde döredilen görnüşlerini işläp taýýarlamak we kämilleşdirmek işleri alnyp barylýar. Ikinji we üçünji görnüşlere girýän tuwulgalaryň kämilleşdirilmegi tuwulganyň ýokarsy ýaý şekilli (aýlawly), metal böleginiň sekizden ikisiniň berçinlenip edilen görnüşiniň giňden ýaýramagyna getirýär. Şeýle tuwulgalar üçin aşaky direg halkasy zerur bolmandyr (depesindäki halka ýeterlik bolupdyr.) Tuwulganyň ýokarsy ýumurtga we gupba şekilli täze görnüşleride ýaýrapdyr. IV görnüşe degişli ýokarsy bütewi gupba

şekilli tuwulgalaram giňden ýaýraýar. Tuwulganyň ýokarsy çüri, köplenç, jyga dakylýan turbajykly görnüşleri onuň ýokarsy ýarymtegelek we ýarymýumurtga şekilli tuwulgalar □ kaskalar (pars. kask) has giňden ýaýrapdyr(11).

Orta asyrlarda tuwulganyň ýokarsy çüri we gupba şekilli görnüşleriniň has giňden ýaýramagyna, elbetde, ýaragyň täze görnüşi □ gylyjyň peýda bolmagy sebäp bolýar. Gylyç has işjeň we netijeli başa-baş söweşleri alyp barmaga mümkinçilik beripdir. Orta asyr ýaraglary boýunça hünärmen A. N. Kirpiçnikow şeýle ýazýar: ''Gupba şekilli tuwulganyň üstünden dikligine urlan urgy zeper ýetirmän, aşaklygyna typypdyr. Bu tuwulganyň şeýle artykmaçlygy, ylaýta-da, atyň üstünde gylyçly söweşilen ýerlerde köp asyrlap ulanylypdyr(12). M. W. Gorelik şeýle şekilli tuwulgalaryň Ýewropa ýörite edebiýatlarynda ''norman tuwulgalary'' diýlip atlandyrylmagyna garşy çykýar, sebäbi olar Ýewraziýanyň döredenidir we parfiýalaryň, saklaryň, skifleriň, sarmatlaryň, gunnlaryň irki tuwulgalarynyň esasynda kämilleşdirilendir(13).

Ukrainanyň (Çerkassk oblasti) oguz mazarlaryndan tapylan ýüze geýilýän demir tuwulgalar, gupba şekilli tuwulgalar abat saklanyp galypdyr. Olaryň käbirlerinde altyn çaýylan yzlary bildirýär. Olar eýýäm XIX asyryň ahrynda hünärmenleriň ünsüni özüne çekýär. Olarda (demirden süýlen) ýüze geýilýän tuwulgalar □ ''ýüzüniň ýemlenip ýasalan nusgasy'' bolupdyr (gulaklary bürünçden guýlupdyr). Şeýle ýüze geýilýän tuwulganyň oýulan ýeriniň üstünden geýlipdir we atly esgeriň ýüzüni tutuşlygyna ýapypdyr. Şol ýerden demir ýarymýüze geýilýän hem tapyldy. Olar ýüzüň diňe ýokarky bölegini ýapypdyr. Göz we agyz ýerleri deşilen demir tuwulgalar IX-XIII asyrlaryň oguz-türkmen esgerleri üçin mahsus bolupdyr. Olar tuwulgalar IX-XIII asyrlaryň oguz-türkmen esgerleri üçin mahsus bolupdyr. Olar tuwulga gaýyş kemerler bilen berkidilipdir. Ýüze geýilýän tuwulgalar parfiýalaryň harby esbaplarynyň düzüminde bolupdyr, emma gypjak□poloweslerde olar ýüze çykarylmany. Ukrain alymlary şeýle tuwulgalary oguzlaryňky hasaplaýar. Arheolog P. P. Toloçko bu barada şeýle ýazýar: ''Ýüz tuwulgalarynyň jaýlamagyň etnik alamatlary

baradaky meselä dolanyp gelnende, olary toparlaryň (oguzlaryň □ Ö. G.) gadymy ýadygärliklerine degişli hasaplamak bolar. Olaryň monahlaryň geýen örtünjeli, beýik gara başgaplarynyň (klobuklaryň) ýerleşen ýerinden tapylmagy □ da muňa güwä geçýär. Polowesleriň (gypjaklaryň □ Ö. G.) sähralyklarynda şeýle mazarlyklar ýüze çykarylady. Lipowsy, Kowali we Tagança obalarynyň golaýyndaky mazarlardan tapylan eýer galyndylarynyň öwrenilmegi olaryň beýik we tegelek daşly türki görnüşi eýelere degişlidigine şaýatlyk edýär. Jesediň kellesiniň günbatara goýulmagy-da, ýüzi tuwulgaly jaýlanan mazarlaryň tor häsiýetlidigini görkezýän, megerem, iň ynandyryjy alamatlaryň ýene biridir. Bilşimiz ýaly, polowesler öz merhumlarynyň kellesini günbatara goýup jaýlapdyr. Ýüz tuwulgalarynyň senesini mongollardan öňki döwre degişli hasaplamak bolar(14). Giçki orta asyrlar döwründe, Orta Aziýanyň bize belli bolan tuwulgalarynyň hemmesiniň diýen ýaly ýokarsy gupba şekilli bolupdyr, ýöne birnäçe nusgalara bölünipdir:

1. Bütewi süýlen gupba şekilli, gaşly, burunlykly, gulakly, ýeňselikli tuwulgalar;
2. Bütewi süýlen gupba şekilli, burunlykly, gulakly tuwulgalar;
3. Iki ýasy metaldan edilen gupba şekilli, oýlup nagyşlanan örtükli, halkaly, gaşly;
4. Bütewi süýlen gupba şekilli, depesi çylşyrymly, jyga geýdirilýän, gasyn-gasyn turbajykly.

Kiçi göwrümlü suratlardan görnüşi ýaly, soňky peýda bolan tuwulgalar üç esasy görnüşe bölünýär: pessejik, gupba şekilli tuwulgalar; beýik uly we giň tuwulgalar; ýokarsy silindr şekilli tuwulgalar. Adatça, tuwulgalaryň depesinde jyga dakmak üçin ýasy metal goýlupdyr, gapdallaryndan demir gulak, maňlaýyndan bolsa burunlyk asylypdyr. Zolakly we lamellýar (ýasy metal) eginlikler Horasanda, Horezmde, Buharada XVI asyryb ortalarynda ulanyşdan galypdyr. Olaryň ýerine sowut örtünjesiniň iki görnüşi peýda bolupdyr: açyk (ýeňsäni we boýny ýapypdyr) we ýapyk (bokurdagy gorapdyr). Üçburç baýdajyklar (adatça, gyzyr reňkli), ýyldyz, haç we üçýaprak gunça şekillerindäki bezegler, şeýle hem uzyn ýelegiň we atyň

gylynyň çogdamjyklary tuwulganyb depesiniň jygasy hökmünde ulanylypdyr. Olar tuwulganyň depesindeki dyky şekilli bökejiçe, şeýle hem halkanyň üstündäki metal turbajyga geýdirilipdir(15).

Etnografiýaçy B. H. Karmyşowa ýelegi ýa-da ýelek çogdamyny has tapawutlanan adamlaryň, şeýle hem jemgyýetde tutýan orny has ýokary bolan (saýlantgy) adamlaryň dakynandygy barada ýazýar(16).

Esgerleriň tuwulgasynyň depesine dakynan jygasy, ''jigit'' sözüniň hut şu adalgadan gelip çykandygy baradaky pikiriň döremegine esas bolýar:

Demir tuwulganyň içinden ýüň (keçe) ýa-da syrama tahýa geýlipdir. Tahýa urgynyň zarbyny biraz gaýtarypdyr. Ýüň (keçe), gaýyş ýa-da deri (bagana) tuwulgalary-da bolupdyr. Olary ýasy metal bilen berkidipdirler(17).

Türkmen dilinde tuwulganyň iki ady □ demir telpek we tuwulga saklanyp galypdyr.

■ Çeşme:

1. Awesta w russkih perewodah (1861-1996) / Sost. i prim. I. W. Raka. □ SPb, 1998. S. 372
2. Neçitaýlow M. Konnisa Ahemendskoý derfawy wo wtoroy polowine V w. do. n.e. □ http://www.x.legio.ru/armies/max/achaemenid_cavalry.htm.S.11.
3. Nikonorow W. P. Agzalan eser. 14.s.
4. Masson M. E. Narody i oblasti ýufnoý çasti Turkmenistana w sostawe Parfýanskogo gosudarstwa//Trudy ÝUTAKE.□ Aşhabad, 1955. T. V. S.46.
5. Pilipko W. N. Staraya Nisa. Zdaniye s kwadratnym zalom (Pamýatniki parfýanskoý kultury). M.,1996. S.60.
6. Masson M. E., Pugaçenkowa G. A. Parfýanskiye ritony Nisy. □ Trudy ÝUTAKE. □ Aşhabad, 1959. T. IV. S.45.
7. Simonenko A. W. Şlemy w komplekse woorufeniýa sarmatow i pozdnih skifow//Woýennaýa arheologiya. Orufiye i woýennoe delo w istoričeskoý i sosialnoý perspektiwe. □ SPb, 1998. S. 164-166.

8. Hazanow A. M. Očerki woennogo dela sarmatow. □ M.,1971.s.62.
9. Gorelik M. B. Zaşitnoe woorufeniýe stepnoý zony Ewrazii i primykaýuşih k neý territoriý w I. tys. n.e. //Woennoe delo naseleniýa ýuga Sibiri i Dalnego Wostoka. □ Nowosibirsk, 1993. S.161-166.
10. Şol ýerde, s.165.
11. Şol ýerde, s.174-175.
12. Ýunusow A. S. Istoriýa woennogo dela w Azerbeýdfane w IX □ naçale XIII ww. □ Awto-ref. diss. kand. istor. nauk. □ Baku, 1986. S.13.
13. Kirpiçnikow A. N. Drennerusskoe orufie □ M.-L.,1971. Wyp.3.S.25.
14. Gorelik M. O. Balmunge, Dýurendale i ih hozýaýewah. □ x legio.>Biblioteka. Publikasii. S.5.
15. Toloçko P. P. Koçewyýe narody stepeý i Kiýewskaýa Rus □ Kiew, 1999. S. 104.
16. Bobrow L. A., Hudýakow Ýu. S. Zaşitnoe woorufeniýe sredneaziatskogo woina epohi pozdnego srednewekowýa//Woennoe delo nomadow Sewernoý i Sentralnoý Azii. □ Nowosibirsk, 2002. S. 128-132.
17. Karmyşewa B. H. K. woprosu ob ukraşeniýah iz ptiçih perew u narodu Sredneý Azii i Kazahstana//Etniçeskaýa istoriýa i tradisionnaýa kultura narodow Sredneý Azii i Kazahstana.□ Nukus, 1989. S.29.

Öwez GÜNDOGDYÝEW.

' 'AZIÝANYŇ GERÇEKLERI' ', Aşgabat-2012.

Taryhy makalalar